

LOGORISANJE VOJVODANSKIH NEMACA OD NOVEMBRA 1944. DO JUNA 1945. GODINE

APSTRAKT: Autor na osnovu svedočanstava preživelih folksdojčera i oskudnih izvora jugoslovenske provenijencije prikazuje proces logorisanja vojvodanskih Nemaca 1944/45. godine.

Oktobar 1944. godine je doneo konačan kraj prevlasti Trećeg Rajha na teritoriji današnje Autonomne Pokrajine Vojvodine. Oslobođenje za Slovene, iako ga ni oni nisu dočekali uvek sa nepodeljenim oduševljenjem, donelo je početak stradanja za vojvodjanske Švabe.¹ Već od prvih dana vlasti Crvene armije i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Nemci su bili izloženi pljački, koja nije bila ograničena samo na kuće folksdojčera koji su blagovremeno izbegli, već je pogadjala i one koji su ostali u svojim domovima.² U pljačkanju su učestvovali kako vojnici, ta-

1 Iako poreklom većinom nisu bili iz Švabije, vojvodjanski Nemci su navikli da o sebi govore kao o (podunavskim) Švabama. To ime je bilo uobičajeno i kod njihovih komšija Srba i Madjara. Zbog toga ćemo ga i mi u daljem tekstu koristiti, naravno bez ikakvog pogrdnog ili posprdnog prizvuka.

2 Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band. I, Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948, München/Sindelfingen, 1993. (dalje samo LW), 61, 79, 91, 143, 147, 176, 179, 180, 217, 232, 237, 259, 273, 279, 301, 324, 339, 375-376, 382, 418, 427, 430, 435, 676, 679, 682, 694, 713; Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat, Salzburg, 1980 (dalje WK), str. 236; Josef Volkmar Senz (ur.), Apatiner Heimatbuch. Aufstieg, Leistung und Untergang der donauschwabischen Grossgemeinde Abthausen/Apatin im Batscher Land, Straubing, 1960, str. 562; Philipp Sandles, Sekitsch, erlebte Heimat, Sensheim, 1977, str. 284-285; Ludwig Toutnuit, Setschan. Monografie einer deutschen Gemeinde im Mittleren Banat, Freilassing, 1962, str. 44; Josef Burger, Heimatbuch der Gemeinde Modosch im Banat und Ortschronik der Gemeinde Kaptalan, s.l., 1964, str. 218; Philipp Sandles (ur.), 50 Jahre Vertreibung, sindelfingen, 1994 (dalje 50 Jahre), str. 19; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Bonn, 1961

ko i civili, a često je bilo praćeno zlostavljanjem i vredjanjem ukućana.³ Predstavnici nove vlasti su se brzo istakli grubošću koja nije bila rezervisana samo za "neprijatelje".⁴

Gore od otimačine je bilo masovno silovanje koje su sprovodili pre svega Crvenoarmejci.⁵ Žrtve nisu bile samo Švabice, a nemila pojava je uzela tolikog maha da su se i najviši jugoslovenski funkcioneri našli u neprilici, te su morali intervenisati kod sovjetskih komandanata da ovi obuzdaju svoje vojnike.⁶ Počinioci silovanja nisu bili samo Sovjeti,⁷ baš kao što ni u pljački nisu učestvovali samo Jugosloveni, iako su pri silovanju Crvenoarmejci bili istaknutiji, dok su Jugosloveni više učestvovali u pljačkanju.

Uparedo sa pljačkama, silovanjima i šikanima usledila su i hapšenja folksdojčera. Isprva su hapšeni prvenstveno pripadnici paravojne organizacije Deutsche Mannschaft, činovnici okupacione uprave, vojnici SS-divizije "Prinz Eugen", časnici folksdojčerskih organizacija, ugledniji gazde i dr.⁸ Razlozi za hapšenje često nisu bili jasni ni samim Švabama, a njihova svedočanstva, u svakom slučaju, ne mogu biti tretirana kao potpuno nepristrasan izvor koji bi osvetlio kriterijume po kojima su ljudi zatvarani.

Zatočenici su držani u teškim uslovima, često tučeni i mučeni, ponekad na upravo zveski način koji nije zaostajao za metodama Gestapoa.⁹ Takvu sliku o postupku sa uhapšenima dobijamo iz nemačkih svedočanstava. Na žalost, nisu dostupni jugoslovenski izvori koji bi potvrdili ili opovrgli ovakve tvrdnje, iako je i to indikativno, pogotovo ako se ima na umu ono što (retki) dokumenti komunističke provenijencije govore o grubosti i osionosti pripadnika NOV.¹⁰ Vrlo je verovatno da su uslovi vojničke samovolje dovodili do

(dalje D), str. 218; Istorijski arhiv pokrajinskog komiteta Saveza komunista za Vojvodinu (dalje IAPKSKV) 5/238 (mikrofilm).

- 3 Leni Lenz, Franztal, ich muss dir lassen (mit ergänzenden Beiträgen von Nikolaus Hafner), Freilassing, 1957, str. 122; WK, 235-236; Sandles, 284; Toutnuit, 44; Martin Schneider, Militätsch, Freilassing, 1968, str. 254; Anton Zollitsch, Filipowa. Entstehen, Wachsen und Vergehen einer donauschwabischen Gemeinde in der Batschka, Freilassing, 1957, str. 179; Benedikt Halminger (ur.), Bukiner Heimatbuch. Werdegang, Aufstieg und Untergang der deutschen Gemeinde Bukin in der Batschka (Jugoslawien, Magstadt, 1974, str. 239; Senz, 561-562).
- 4 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), F 513, k. 25, III-3/138.
- 5 LW, 60, 120, 176, 181, 238, 259, 272, 290, 301, 324, 365, 418, 426, 427, 429, 451, 481, 482, 485, 532, 587, 597, 602, 662, 667, 676, 680, 713; D, 262.
- 6 Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita I, Zagreb, 1980, str. 410-411.
- 7 LW, 230, 272, 324, 602; AJ, F 513, k. 25, III-3/138.
- 8 D, 91E; WK, 222.
- 9 LW, 54-55, 64-69, 75, 79, 85-87, 89, 108, 110, 112, 119, 124, 128, 132, 136, 137, 161, 167, 182, 143, 146-147, 149, 151, 191, 207, 210, 219, 248, 250, 257; 50Jahre, 11, 19, 20, 33, 71, 84; D, 206, 210, 224, 232, 249; Adalbert Karl Gaus (ur), Erinerungen an Palanka, Freilassing, 1958, str. 192; Halminger, 239.
- 10 AJ F 513, k. 25, III-3/138; IA PK SKV 2/4; Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), k.

ekscesa čije su žrtve bili omrznuti folksdojčeri. Grub odnos prema slovenskom stanovništvu, pa čak i prema organima nove civilne vlasti, navodi na pomisao da u folksdojčerskim svedočanstvima postoji prilična doza istine.

Pored mučenja na dnevnom redu su bila i ubistva. Ona su bila isprva po ulasku partizanskih jedinica u nemačka naselja pojedinačna, da bi kasnije postala masovna, posebno u nekim većim mestima Banata. Folksdojčeri su ubijani iz različitih razloga, baš kao što su i hapšeni iz različitih razloga: neki zbog počinjenih zločina (njihovih ili tuđih), neki zbog učešća u okupacionim organima vlasti, neki zbog lične osvete, neki pak greškom itd.¹¹ Kao i uvek u smutna vremena, čovek je mogao da izgubi glavu za svaku sitnicu, sa razlogom i bez, a u opasnosti nisu bili samo Nemci, iako su oni bili grupa izložena najvećem riziku. Ponekad se nacionalna mržnja stopila sa klasnom – ubijani su gazde koji su se zamerili svojim bivšim radnicima.¹²

Ako se za pljačku i silovanja može reći da su bile plod stihije, a za hapšenja i pojedinačna ubistva da su često bila zavisna od slučaja i lokalnog stanja, to se nipošto ne može reći za masovna ubistva koja su organizovano sprovedena u Vršcu, Alibunaru, Zichydorfu, Pančevu, Kovinu, Mramorku, Omoljici, Starčevu, Bečkerek, Nemačkoj Crnji, Rumi, Staroj Pazovi, Zemunu, Sivcu, Vrbasu, Bačkoj Palanci, Sremskoj Mitrovici, Banatskom Despotovcu, Sarči, Kikindi, Charlevilleu i Mastortu.¹³ Ona su očigledno sprovedena sa namerom da se preostali Nemci zastraše. Tvrdnja nekih nemačkih autora da se radilo o genocidu ne može se potkrepiti brojem žrtava koji je za tako nešto ipak suviše mali.¹⁴

U ovakvim uslovima došlo je i do stvaranja koncentracionih logora za vojvodjanske Švabe. Odmah po uspostavljanju nove vlasti, za sve Nemce je uvedena radna obaveza.¹⁵ Jedan broj Nemaca je nastavio da živi po svojim kućama, a drugi je sakupljan u posebne radne logore, koji su se isprva nalazili

25-A, reg. br. 21-2; Arhiv Vojvodine (dalje: AV), F 170-4/944; AVII, k. 21, f. 6, d. 23; A CK SKJ, fond CK KPJ 1944/386.

11 Toutnuit, 44; Lenz, 122; LW, 59, 532; D, 289.

12 LW, 59, 682, 697; D, 253, 289; 50 Jahre, 61; WK, 241, 243.

13 LW, 59, 80, 83, 109, 111, 122, 125, 128, 130-135, 137, 139-140, 165, 207, 220, 222-224, 241, 242, 244, 250, 280, 290, 298, 312, 319, 320, 321, 329, 355, 358-360, 365, 499, 527-528, 535, 604-605, 616, 727-728, 735, 755; D, 202, 206, 253-257; Nikolaus Hafner, Franz Eger, Josef Braschel, Franztal 1816-1944. Erinerungen an Franztal/Semlin. Heimat an der Donau. Ansiedlung, Dorfleben, Flucht, Neubegin, Salzburg, 1984 (dalje FT), 197-202; Bar, Muller, Renter, Siwatz 1766-1944, Freilassing, 1963, str. 144; Gaus, 192.

14 Po najnovijim proračunima 7.199 (Franz Strinja, Hans Volk, Menschenverluste, Namen, Zahlen der Bevölkerung von Karlsdorf im Banat von 1941 bis 1952, Munchen, 1995, str. 41/.

15 Halminger, 239; Senz, 562; Lenz, 123; Toutnuit, 44; Schneider, 251; Zollitsch, 178; Berta Sohl, Heideschutz 1809-1945, Freilassing, 1960, str. 59; WK, 222; 50 Jahre, 20, 52, 86, 95.

u većim mestima. Odatle su Nemci pod oružanom pratnjom odvođeni na poljske, šumske i vojne radove, zavisno od potrebe.¹⁶ Ljudi su povremeno puštani kućama, pa onda opet logorisani.¹⁷ Logori su postepeno postajali trajni. Drugim rečima, nije moguće tačno odrediti kad počinje definitivno logorisanje vojvodjanskih Švaba. To je bio proces koji je počeo odmah sa uspostavljanjem nove vlasti i koji je isprva obuhvatio samo deo radno sposobnih muškaraca, da bi tokom svog trajanja do sredine 1945. godine obuhvatio praktično sve Nemce u Jugoslaviji (sa pojedinim izuzecima).

Folksdojčeri su radili u poljima, vinogradima, na seči drveta u šumama, raščišćavanju ruševina, gradjenju i popravljanju puteva, pruga, mostova i aerodroma, ili u industriji.¹⁸ Jedan manji broj je dodeljen na rad u rudnik Vrdnik u Sremu.¹⁹ Uslovi smeštaja su bili loši a hrana nedovoljna i jednolična. Kako je to formulisao jedan od preživelih Nemaca: "Bilo je suviše malo da se preživi, a suviše mnogo da se umre".²⁰

Iako su prvi logori uspostavljeni takoreći odmah po dolasku novih vlasti, i iako su folksdojčeri terani na prinudni rad u celoj Vojvodini, izgleda da je postupak sa njima službeno ujednačen tek krajem novembra i početkom decembra. Vidnu ulogu u ovome je igralo uspostavljanje vojne uprave 17. oktobra 1944. Ona je uvedena Titovim naredjenjem od 17. oktobra 1944. Bilo je predviđeno da traje do oslobođenja zemlje. Delila se na Vojnu oblast za Banat i na Vojnu oblast za Bačku i Baranju.²¹ Za komandanta je postavljen general-major Ivan Rukavina. Ukinuta je naredjenjem od 27. januara 1945. koje je stupilo na snagu početkom februara iste godine.²² Zadaci Vojne uprave su bili definisani ovako: 1. Da se što pre otklone nedaće nanete od strane Nemaca i Mađjara i domaćih izdajnika i da se krivci kazne; 2. Da se narodnooslobodilački odnosi osposobe za vršenje vlasti po ukidanju Vojne uprave.

Evo kako je formulisano obrazloženje zašto je uvedena Vojna uprava:

"Uz pomoć nenarodnih petokolonaških režima u staroj Jugoslaviji manjinci su kod nas zauzimali sve odlučujuće privredne položaje (bankarstvo, trgovina), a dolaskom okupatora i primenom nasilnih metoda (oduzimanje zemlje, prinudni otkup) postali su apsolutni gospodari na privrednom polju. Uz to, primena krvavog terora na političkom polju dovela nas je u položaj bespravnog roblja. Za brzo i potpuno ukidanje posledica tog stanja

16 D. 212, 220, 235-236, 291.

17 D. 220, 235; LW, 62.

18 LW, 45, 62, 79, 82, 98-100, 184, 319, 328, 342, 372, 379, 410, 420, 485, 597, 674, 697, 715, 749.

19 D, 291; Gaus, 195, 197.

20 LW, 45.

21 Josip Broz Tito, *Sabrana djela* 24, Beograd-Zagreb 1982, str. 96-97.

22 Isto, str. 269.

kao i za čvrstinu i sistematičnost u provođenju celishodnih mera, potrebna je Vojna uprava". U daljem tekstu se Švabe označavaju kao najveći krivci, dok je krivica Mađara izjednačena sa nemačkom samo za područje Bačke.²³

Očigledno je da je Vojna uprava bila uperena protiv pripadnika nacionalnih manjina, a u prvom redu protiv Nemaca koji su zbog svog držanja za vreme i pre rata smatrani za najodgovornije.

Uprkos ovome, postupak sa folksdojčerima je bio prilično unificiran još od prvih dana nove vlasti, što ukazuje na centralno vođenje, iako se stihijski događaji moraju pripisati spontanoj reakciji na okupaciju i zločine dela Švaba. Vojna uprava je u centralno vođenje postupanja sa Švabama uvela jednoobraznost koja je od tada postala izričito naređena odozgo. Prva jedinstvena mera koja je primenjena na sve Nemce u Jugoslaviji nije, doduše, poticala od Vojne uprave već od AVNOJ-a, koji je na Trećem zasedanju u Beogradu 21. novembra 1944. sve Nemce lišio celokupne imovine. Izuzeti su bili samo oni koji su se borili u redovima NOV ili je pomagali, nekompromitovani državljani neutralnih zemalja, asimilovani Nemci (koji, dakle, Nemci više nisu ni bili) i folksdojčeri u braku sa pripadnicima nenemačkih nacionalnosti.²⁴ Međutim, ni tada, ni kasnije nije rečeno ništa o logorisanju i drugim postupcima prema Nemicima. Oni su se bazirali na naredjenjima sa samih vrhova vlasti koje je Vojna uprava unificirala i sprovodila u delo na teritoriji Vojvodine.

Dok je postupak prema Mađarima vrlo brzo počeo da se ublažava,²⁵ prema Nemicima je stalno pooštavan. 29. novembra 1944. godine, povodom spuštanja nemačkih padobranaca u zapadnoj Bačkoj Vojna uprava je izdala naredjenje da se:

1. Straže koje su postavljene u nemačkim selima ojačaju;
2. Najhitnije sprovede prkupljanje celokupnog nemačkog muškog stanovništva između 16 i 60 godina, te da se upute u za to predviđene logore;
3. Nad preostalim švapskim stanovništvom zavede stroga kontrola i da mu se zabrani svako kretanje osim odlaska na rad pod stražom;
4. Svi civili koji pruže pomoć nemačkim padobrancima pohapse i predaju najbližem vojnom sudu.²⁶

Naredba od 1. decembra 1944. godine predviđa obaveznu radnu službu. U njoj se kaže: "Obveznici obavezne radne službe biće prikupljeni u odgovarajućim kasarnama i logorima organizovani u radne jedinice i pod potrebnim osiguranjem upućivani na radove kako to budu zahtevale prilike. U kasarnama i logorima radne službe treba da vlada oštra vojnička disciplina,

23 IA PK SKV 2/654-655.

24 Službeni list DFJ, I/1945, br. 2.

25 AVII, k. 1661, f. 1, d. 1.

26 AVII, k. 1661, f. 1, d. 19.

ali oni ni po čemu ne smeju da liče na fašističke logore koji su bili mučilišta i grobnice naroda". Ova naredba predviđa i iseljavanje Nemaca iz sela i gradova ako se za to ukaže potreba.²⁷

Ovom naredbom je samo potvrđjena praksa radne službe koja je postojala od prvih dana nove vlasti.

Retki su dokumenti koji govore o životu zatočenih folksdojčera. Jedan od njih govori o stanju u logorima Vršac, Gudurica i Veliko Središte, a nastao je sredinom januara 1945. godine. On prikazuje i stanje u prethodnih mesec dana.

U pomenutim logorima je bilo 623 logoraša, Nemaca i Madjara. Logoraši iz logora Vršac su radili na unutrašnjim poslovima po gradu i raščišćavanju ruševina, a iz druga dva u polju i na seči drva. Radni učinak nije bio sasvim zadovoljavajući zbog kraćeg radnog dana, nedostatka alata i smanjenog brojnog stanja.²⁸ Kao jedan od razloga za slabiji radni učinak navedena je slaba odeća i obuća. Ovo na posredan način potvrđuje izjava folksdojčera o oduzimanju bolje odeće i obuće od strane stražara prilikom logorisanja koje se kao refren ponavlja uvek kad se govori o ulasku u logor.²⁹ Logorašima je nekad davana lošija odeća i obuća njihovih stražara u zamenu, a nekad nikakva. Svaki višak odeće je nemilosrdno uziman. Ovo se može objasniti, pored mržnje prema izdajničkim Švabama, i akutnim nedostatkom odeće i obuće kod partizanskih boraca. Jedan nemački očevidac je opisao partizane koji su ušli u Belu Crkvu kao "otrcane i propale" (zerlumpt und herabgekommen).³⁰ Loša odeća i obuća je uz oskudnu hranu, težak rad, šikaniranja i povremena ubistva doprinela smanjenju brojnog stanja u logorima.³¹

Prvi logori za folksdojčere su dakle nastali kao muški radni logori, iako njihovu preteču predstavljaju sabirni centri za veći broj uhapšenika po glavnim mestima Banata (Vršac, Pančevo, Kikinda, Bečkerek). Od početka decembra počelo se, međutim, i sa logorisanjem preostalog još slobodnog nemačkog življa, pre svega u Bačkoj.³²

Čišćenje većih gradova od švapskog stanovništva je počelo još početkom novembra, što je predstavljalo svojevrstu uvertiru za sveobuhvatno logorisanje.³³ Proterivanje folksdojčera iz Vršca je naredio lično Tito za vreme svog boravka u tom gradu između 16. i 25. oktobra.³⁴ Izgleda da je čišćenje

27 AVII, k. 1661, f. 1, d. 1.

28 IA PK SKV 2/41-44.

29 LW, 151, 404, 598, 610, 632, 676, 685, 714, 737, 740, 743.

30 WK, 236.

31 D, 295.

32 D, 107E.

33 D, 92E.

34 AVII, k. 26, reg. br. 10-3/13.

drugih naselja i okruga prepušteno na volju nižim organima, zavisno od potreba i mogućnosti logorisanja, dok je logorisanje određenih kategorija stanovništva (radno sposobni muškarci) bilo u nadležnosti Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju.

U okruzima Novi Sad, Žabalj i Titel, celokupno nemačko stanovništvo je logorisano već početkom decembra 1944. godine, dok je veći deo švapskog življa i dalje ostao kod svojih kuća, iako pod strogom kontrolom novih vlasti.³⁵ Ovakvo delimično logorisanje i proterivanje je bilo predviđeno i pomenutom naredbom generala Rukavine od 1. decembra 1944. godine.

Proces logorisanja je nastavljen tokom marta i aprila 1945. godine. Hans-Ulrich Wehler, pisac uvoda za zvaničnu nemačku zbirku svedočanstava o sudbini folksdojčera u Jugoslaviji, smatra da je ovaj drugi talas logorisanja bio izazvan pripremama za nadolazeću ofanzivu na sremskom frontu koja je počela 11. aprila 1945. godine.³⁶ Sa ovim se ne bismo mogli složiti: pre bismo bili da zastupamo mišljenje da su logorisanja u jugozapadnoj Bačkoj bila u vezi sa uspostavljanjem sremskog fronta. U svakom slučaju, takve pojave kao što su dolazak nemačkih padobranaca, uspostavljanje sremskog fronta ili pripreme za njegov proboj su mogle samo da ubrzaju jedan proces koji su najviši vrhovi vlasti unapred smislili i isplanirali u glavnim crtama. Faktičko sprovođenje na terenu je, međutim, bilo zavisno od trenutnih i lokalnih prilika, potreba i mogućnosti, o kojima, na žalost, zbog nedostatka relevantnih dokumenata ne možemo ništa određenije reći. Moramo se zadovoljiti samo opisom toka tog procesa.

Opis daljeg toka logorisanja se uglavnom može pratiti samo na osnovu svedočanstava preživelih folksdojčera, baš kao i ostalo što im se dešavalo u razdoblju neposredno nposle Drugog svetskog rata. Jugoslovenskih dokumenata koji bi ovaj proces prikazali gotovo da i nema.

Početkom marta je počeo novi talas logorisanja, koji je zahvatio nemačka naselja severozapadne Bačke. Stanovništvo je pozatvarano u nove ili već postojeće logore. U ostatku Bačke ovaj proces je počeo (ili, bolje rečeno, nastavljen) 26-27. marta. Isto je bilo i u Banatu. Konačni talas je usledio 18-19. aprila.³⁷ Ovaj proces je uglavnom završen do kraja juna, iako su meštani pojedinih sela mogli i duže da ostanu u svojim domovima. Tako su, na primer, folksdojčeri Srpskog Miletića mogli da ostanu kod svojih kuća do 26. juna zahvaljujući zalaganju srpskog sveštenika.³⁸ Seljani Bačkog Brega, Koluta, Riđice i Stanišića su logorisani tek tokom jula i početkom avgusta

35 LW, 395.

36 D, 108E.

37 D, 107E, 351, 360, 377, 414; Volk, 50; Sohl, 60; Bär, 145; Halminger, 252.

38 Schneider, 252.

1945, ali oni su predstavljali izuzetak.³⁹ Najveći broj Nemaca je logorisan do kraja juna.

Folksdojčeri su bili logorisani u celom selu, jednom njegovom delu, u nekoliko ili čak u samo jednoj ulici. Ponekad su jednostavno bili smešteni u nekoj većoj zgradi: školi, fabrici, kasarni ili sl.⁴⁰

Jedan od retkih dokumenata koji su dostupni opisuje kako je samo logorisanje izvedeno na terenu. Radi se o izveštaju – preporuci Okružnog komiteta za severni Banat od 20. aprila 1945. godine, znači iz vremena kada je proces zatvaranja Švaba u logore bio u punom jeku. U dokumentu se opisuje postupak i preporučuje njegova primena i u drugim slučajevima.⁴¹

U svakom srezu ovu akciju je vodio jedan član okružnog komiteta. Pre početka akcije sve je prvo dogovoreno sa vojskom, civilnom vlašću i Upravom narodnih dobara koja je bila zadužena za oduzetu švapsku imovinu. Bilo je odlučeno da svi članovi Partije, SKOJ-a i omladine učestvuju u akciji, baš kao i komanda područja, armija, brigada narodne odbrane, komande mesta i sve državne vlasti.

Ako je u jednom kraju bilo u blizini dva ili više sela sa Nemcima, gledalo se da se svi smeste u jedno. Pazilo se da sela u kojima će biti smešteni folksdojčeri budu daleko od granice i da budu pogodna za rentabilnu ekonomsku eksploataciju. (Preporuka o tome da logori ne budu blizu granice često nije poštovana. O tome svedoči da su se dva velika logora Gakovo i Kruševlje nalazila tik uz mađarsku granicu. Slično je bilo i sa više manjih logora u Banatu).

Akcija je počinjala iznenada, noću, blokadom sela. Ujutru bi svi Švabe dobošem bili pozvani pred zgradu opštine. Tu su bivali pretresani, stvari od vrednosti su im oduzimate. Neki folksdojčeri su pokušavali da te predmete unište ili bace. Da bi se ovo sprečilo, Okružni komitet KPJ za severni Banat je preporučio svojim drugovima da se Nemcima prilikom logorisanja kaže da će biti poslani za Nemačku.

Logorisanju folksdojčera je prethodio pretres njih samih i njihovih kuća. Ovo drugo je bilo povereno omladincima i drugim aktivistima.

Logore je trebalo unapred pripremiti. Bilo je potrebno odrediti nužan broj kuća u jednoj ulici radi lakšeg nadzora. Deca do 5 godina su bila logorisana zasebno, u društvu tek nekoliko majki koje bi o njima brinule; isti je bio slučaj sa decom od 5 do 10 godina, kao i sa decom od 10 do 15 godina, s tom razlikom što su ova poslednja bila odvojena po polovima. Bilo je predviđeno da ova najstarija deca budu upotrebljena za lakši rad.

39 LW, 396.

40 D, 107E.

41 IA PK SKV 2/680.

Odrasli su smeštani odvojeno od dece. Muškarci su bili odvojeni od žena. Oni su takođe bili "upotrebljavani za rad". Okružni komitet je posebno napomenuo da intelektualce treba odvojiti u zasebnu grupu, ali nije precizirao ko se ima smatrati za intelektualca.

Stvari iz kuća logorisanih je trebalo koncentrisati na određenim mestima: na jednom mestu stoku, na drugom živinu, na trećem nameštaj itd. Životinje je trebalo cepiti protiv bolesti. Ova koncentracija imovine je bila izvršena na državnim dobrima. Konji za odgajanje i priplod su predati državnim dobrima, a ostali su ustupljeni vojsci. U praksi se pak dešavalo da je prilikom sakupljanja imovine došlo do brojnih zloupotreba, krađa, razvlačenja, gubljenja imovine, neispravnog inventarisanja i javašluka. Dosta imovine je usled toga propalo ili nestalo.⁴²

Vanredna kontrolna komisija za Banat je našla da "logorisanje Nemaca nije pravilno izvršeno ni na jednom mestu, i do ovog stanja je došlo usled toga što se logorisanju pristupilo na brzinu i u odsustvu jednog pravilno postavljenog kriterijuma..." Komisija je zamerila što su logorisani neki Nemci koji to svojim držanjem ili bračnim statusom nisu zaslužili, dok su drugi koji su po mišljenju komisije zasluživali da budu zatvoreni u logor, bili toga pošteđeni.⁴³

Zapažanja kontrolne komisije, a i samo postojanje dokumenta kao što je uputstvo – izveštaj Okružnog komiteta KPJ za severni Banat svedoče o tome da nije postojao detaljno razrađen plan logorisanja Nemaca. Verovatno je postojala samo zapovest iz samih vrhova vlasti da se logorisanje ima sprovesti, a konkretno planiranje izvođenja akcije je ostavljeno nižim organima, izgleda na okružnom nivou. Pri tome, glavnu reč su vodile partijske, a ne državne ili vojne instance, u skladu sa načelima partijske države koja se upravo izgrađivala.

Izveštaj Okružnog komiteta potvrđuje svedočanstva preživelih folksdojčera o oduzimanju imovine prilikom stupanja u logore.⁴⁴ Takođe je potvrđeno i to da su Švabe smeštani u zasebni deo sela, odnosno u posebna sela.⁴⁵

Ovaj dokument potvrđuje i to da je bila praksa da se deca odvajaju od roditelja. U mesnim logorima, čiji je nastanak ovde opisan, deca su zaista odvajana od roditelja odnosno rodbine, kako su to u svojim svedočanstvima opisali preživele Švabe.⁴⁶ U koncentracionim logorima za radno sposobne

42 AJ, F 513, k. 25. III-3/138.

43 Isto.

44 LW, 110, 133, 143, 147, 150-151, 322, 378, 410, 507, 538, 598, 610, 623, 632, 642, 676, 685, 714, 740; Sohl, 61; 50 Jahre, 44, 94.

45 D, 107E, 351, 360, 377; Volk, 50; Sohl, 60; Bar, 145; Halminger, 252.

46 D, 111E; LW, 548, 552.

deca su bila izolovana u posebne dečje četvrti. Kontakt sa roditeljima je bio zabranjen,⁴⁷ iako je i tu bilo izuzetaka (Sremska Mitrovica).⁴⁸

Ova logorisana deca iz logora za radno nesposobne u Gakovu i Kruševlju koje su važila za siročad (zato što su bila bez roditelja, ili su im roditelji bili odsutni, u zarobljeništvu ili jednostavno u drugom logoru), sredinom naredne godine, posle epidemije tifusa, razaslata su u dečije domove širom zemlje. U njima su, doduše, dobila adekvatnu negu, ali subila izložena smišljenom odnarođivanju, a njihovi preživeli roditelji su kasnije imali muke dok su ponovo dobili svoju decu.⁴⁹

U dokumentu Okružnog komiteta se kaže da i decu između 10 i 15 godina treba upotrebiti za rad. Ovo potvrđuje svedočanstva folksdojčera o tome.⁵⁰

Dokument koji smo opširno prepričali je izuzetno značajan, ne samo zato što je jedan od vrlo retkih dokumenata koji govore o logorisanju Švaba, već i zato što na malom prostoru potvrđuje tvrdnje iznete u svedočanstvima preživelih folksdojčera. Ovo nas navodi na pomisao da bi zbog toga trebalo pokloniti priličnu dozu poverenja i tvrdnjama Švaba koje za sada nije moguće proveriti u jugoslovenskim izvorima.

Postojale su tri vrste logora: centralni radni logori, mesni logori (čije smo formiranje opisali) i logori za radno nesposobne.⁵¹ Od proleća 1945. uprava logora se nalazila pod odsekom za logore okružne uprave, a ovi pod sekcijom za logore pri ministarstvu unutrašnjih poslova republike. Od proleća 1945. godine, kada je krenuo poslednji talas logorisanja, čuvanje logora je od partizanskih jedinica preuzela milicija i regularne vojne jedinice. Kasnije je Uprava narodnih dobara preuzela upravljanje mesnim logorima, što je dovelo do slabljenja discipline u njima.⁵² Preživeli folksdojčeri su kasnije tvrdili da je prvi komandant svih logora na teritoriji Jugoslavije bio Moša Pijade.⁵³ Ovo nije moguće dokazati, ali je činjenica da se u fondu Moše Pijade u Arhivu Jugoslavije nalazi jedan poduži izveštaj o logorima u Vojvodini, najverovatnije iz maja 1945. Posle je tu dužnost navodno, preuzeo Vid Dodik.⁵⁴

Uslovi života u logorima su u početku na mnogim mestima bili podnošljivi, čak i po mišljenju preživelih Švaba. (Da su uslovi života i ishrana bili zadovoljavajući sa stanovišta komunističkih vlasti, ne treba ni sumnjati,

47 D, 505, 507; Sandles, 505-506; Lenz, 124.

48 FT, 120.

49 D, 505, 507; LW, 49, 52, 134, 369-370, 444, 512, 556, 558; Halminger, 253.

50 LW, 99-100, 146, 623; WK, 276.

51 D, 108E.

52 Isto.

53 LW, 94.

54 LW, 83, 355, 693.

a to se vidi i iz već citiranog dokumenta o tri logora u Banatu).⁵⁵ U Miletiću je bilo lako izaći napolje i kupiti hranu.⁵⁶ U Sekiću su logoriscani Švabe još neko vreme mogli da se dohranjuju hranom koja je ostala sakrivena po njihovim kućama.⁵⁷ Pored toga, tu je jedna Švabica svakog dana na biciklu išla u susedno selo Međeš, i iz tamošnje apoteke donosila lekove za logor.⁵⁸ Sličnih primera bilo je i drugde. Sudbina onih koji su logoriscani u svom selu je ipak bila nešto bolja od sudbine onih koji nisu, jer su prvi mogli da računaju na stare sakrivene zalihe ili pomoć komšija druge nacionalnosti.

Ljudi su, po pravilu, bili smešteni u ispražnjenim švapskim kućama, nekad i po štalama i svinjcima, ako nije bilo dovoljno mesta.⁵⁹ Spavalo se na podu koji je ponekad bio pokriven sa malo slame.⁶⁰ U većim logorima se takode spavalo na podu.⁶¹ Tamo su ljudi zatvarani u barake ili fabričke hale, ponekad i do 500 u jednoj.⁶² Gužva je bila stalna i nepodnošljiva. Ljudi nisu mogli ni da čestito legnu da se odmore posle napornog rada.⁶³

Pomenuti dokument iz fonda Moše Pijade potvrđuje svedočanstva preživelih o pretrpanom smeštaju. Tako je na pr. u Bačkoj Palanci 313 Nemaca smešteno u dve kuće, u Pašićevu je 597 Švaba bilo smešteno u 30 manjih kuća, u Novim Šovama je 230 ljudi bilo u 2 kuće (u kojima muškarcu nisu odvojeni od žena), u Stepanovićevu je 115 folksdojčera spavalo u bivšoj sokolarni i jednoj privatnoj zgradi, u Kupinu 51 Nemač je smešten na salašu Đoke Dunderskog, u Titelu je 165 ljudi obitavalo u "jednoj većoj fašističkoj kući", u Torži je bilo na raspolaganju 3 kuće za 354 čoveka itd.⁶⁴

Bez obzira na formalnu podelu na radne logore i na logore za radno nesposobne, svi koji su mogli da rade su primoravani da to čine. Na rad se uglavnom išlo pod oružanom stražom ili u pratnji nekog činovnika. Radilo se 8, 10 a nekad i više sati na poslovima koje smo već spomenuli.⁶⁵ Mnogi su imali stalna radna mesta u kuhinjama, perionicama, pilanama, bolnicama, dečjim vrtićima ili kao kočijaši.⁶⁶ Pored ovih, posebno povlašćen položaj su imale Švabice koje su radile kao posluga kod funkcionera.⁶⁷ Funkcionerske

55 IA PK SKV 2/41-44

56 Schneider, 263.

57 50 Jahre, 11.

58 Isto, 10.

59 Isto, 58, 84, 85; Sohl, 61; WK, 261, 275.

60 50 Jahre, 107; LW, 635.

61 50 Jahre, 107; WK, 260.

62 50 Jahre, 107; FT, 203; WK, 261; LW, 539.

63 Schneider, 253, 266; Zlitsch, 186; 50 Jahre, 50; LW, 643.

64 AJ, F 513, III-3/139.

65 LW, 194, 199, 232, 254, 271, 301, 306, 331, 427, 615, 623, 628, 686, 687, 703, 744, 50 Jahre, 35, 50, 86, 88, 107; WK, 246-247, 262.

66 WK, 265.

67 LW, 425.

supruge su ih hvalile kao izvrsne domaćice,⁶⁸ ali su one ponekad služile i za ličnu razonodu pojedinih funkcionera.⁶⁹ Ovakva vrsta zaposlenja je, navodno, kasnije ukinuta od strane CK KPJ.⁷⁰

Hrana je u logorima bila slaba i nedovoljna, tako da su se logoraši često morali ispomagati prosjačenjem, hvatanjem pasa, mačaka ili ptica, krađom ili trampom imovine koju su uspjeli da sakriju i tako sačuvaju od grabežljivih stražara.⁷¹ Ipak, najveća glad u logorima je nastupila tek pošto je proces logorisanja bio završen.

Ovo je slika koju o logorima daju svedočanstva preživelih Nemaca. Oskudni jugoslovenski izvori ponekad škrto potvrđuju, a nekad i demantuju navode iz folksdojčerskih svedočanstava.

Pomenuti dokument iz fonda Moše Pijade sadrži izveštaj o svim logorima za Švabe na teritoriji Vojvodine, verovatno u maju 1945. godine. Iz njega se vidi da je u to vreme bilo 75.128 Nemaca, 3779 Mađara (mahom u Bačkom Jarku) i 283 pripadnika drugih nacionalnosti (u Starom Vrbasu) u 40 logora.

Smeštaj je u svim ovim logorima bio loš, kao što smo pokazali citiranim brojem logoraša koji su oboitali u jednoj kući odnosno zgradi. Naravno, to je zaključak koji se može izvući – sam dokument samo konstatuje broj logoraša i raspoloživih kuća.

Neki od ovih logora nisu imali stražu. To je bio slučaj sa logorom u Bačkoj Palanci i Stepanovićevu, dok je u Kulpinu i Starom Futogu stražarsku dužnost obavljao po jedan stražar. U nekim, pak, logorima broj stražara je iznosio do 70 (Vršac, Gudurica). U izveštaju se kaže za logore bez straže ili sa manjim brojem stražara da u njima nema zadovoljavajuće discipline niti radnog učinka. Logori u Vršcu, Gudurici i Pančevu su bili ograđeni žicom. Za neke logore se izričito kaže da nemaju niti žice niti ograde, ali se o eventualnoj ogradi u većini slučajeva ne govori.

Svugde gde se govori o ishrani, navodi se da se kuva dva puta dnevno, dok se za ručak dobija samo hleb. Jednoobraznost jelovnika upućuje na to da je on određen na višem mestu. Činjenica da se za glavni obrok, tj. ručak, i po priznanju autora dokumenta dobijao samo hleb, govori u prilog verovatnosti tvrdnji preživelih Švaba da je hrana bila očajna i oskudna do krajnosti. Dokument ne govori šta je kuvano dva puta dnevno, dok svedočanstva folksdojčera govore o vodenim supama sa brašnom, žitaricama, ponekad zrnom pasulja ili graška, a češće i sa bubama umesto njih.⁷²

68 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 411.

69 Nesavesni rad činovnika Uprave narodnih dobara u Sekiću, *Slobodna Vojvodina*, 27, VII 1945, str. 5.

70 Đilas, 411.

71 LW, 97, 98, 163, 194, 202, 330-331, 411, 419, 426, 453, 482-483, 489, 508, 562, 681, 738, 745, 751; Lenz, 126.

72 D, 374, 405-406, 428, 499; LW, 45, 51, 83, 89, 111, 146, 151, 200, 274, 318, 417, 485.

Autoru citiranog dokumenta radni učinak nije bio zadovoljavajući, dok je izgladnelim Švabama (za koje se inače svašta pričalo, samo ne to da su bili lenji) svaki rad izgledao pretežak.⁷³

Pored gladi i nehiđijene, folksdojčeri su se u svojim svedočanstvima žalili na stalno šikaniranje od strane čuvara.⁷⁴ Komunistički izvori ovo samo stidljivo nagoveštavaju, ali budući da su neki od drugih navoda iz švapskih svedočanstava dosta dobro potvrđeni jugoslovenskim izvorima, i tvrdnje o batinanjima i drugim šikaniranjima možemo primiti kao verovatno prilično verodostojne.⁷⁵

Do sredine 1945. godine proces logorisanja vojvođanskih Švaba je bio uglavnom završen, ali su logoraši tek stajali na početku svojih zatočeničkih patnji. Najgore strane boravka u logoru su se ispoljile tek u drugoj polovini 1945. godine i kasnije, dok je poboljšanje nastupilo tek od 1947.

Logorisanje je bilo postupak koji su nove vlasti primenile na jugoslovenskim Nemcima koji nisu pobjegli ili se nisu nalazili na frontovima širom Evrope. Ono je sprovedeno postepeno u kontinuiranom procesu, ali sa više talasa tokom kojih je bilo intenzivnije. Tim talasima su ponekad davali podsticaj događaji, ali samo logorisanje je bilo posledica želje novih vlasti da preostale folksdojčere izoluju i isključe iz društva do konačnog rešavanja njihove sudbine. Svojim nelojalnim držanjem pre i tokom rata Švabe su pružili zgodan izgovor novim vlastodršcima da "poprave" nacionalnu strukturu Vojvodine, podelu zemlju zaslužnim borcima iz pasivnih krajeva zemlje i time kupe njihovu lojalnost, kao i da se otarase nepoželjne nacionalne manjine koja bi u budućnosti mogla ponovo da bude opasna. Za postupke dela svojih sunarodnika vojvođanski Švabe su surovo kažnjeni, za razliku od Mađara, Šiptara i drugih koji su se takođe pokazali nelojalni, ali koji su spaseni jer su unutrašnje i spoljašnje političke okolnosti išle njima u prilog.

Logorisanje folksdojčera je bila međufaza pre njihovog konačnog odlaska iz zemlje. Kao takvo, ono se može smatrati privremenim rešenjem novog režima (dok se ne omogući iseljavanje)⁷⁶ a istovremeno je bilo i svojevrstan podsticaj iseljavanju: posle terora u prvim danima nove vlasti i strašnog iskustva u logorima, malo koji folksdojčer je imao želje da po otpuštanju iz logora u proleće 1948. i dalje ostane u Jugoslaviji. Zbog svega ovoga se može reći da je proces logorisanja, pored svoje dimenzije ljudske

488-489, 504, 512, 513, 600, 615, 635, 642, 643, 715, 717; Schneider, 267; Zellitsch, 189; Sandles, 302; Halminger, 253.

73 Deca od 4 do 5 godina nisu od gladi mogla ni da hodaju, po nekim svedočanstvima. (Lenz, 125).

74 LW, 503, 504, 507, 538, 539, 541, 551, 611, 632-633, 640, 673, 676, 677, 680, 687, 696, 714, 737, 745.

75 AJ, F 513, k. 25, III-3/138, 139.

76 D, 468.

tragedije, imao i značajne socijalne, političke, ekonomske i kulturne posledice. On je sam posebi bio ključni deo šireg procesa odstranjivanja nemačke nacionalne manjine iz Jugoslavije i Vojvodine.

Zoran Janjetović

Summary

Detention of Vojvodina Germans in Prison Camps from November 1944 to June 1945

Detention of Germans living in Vojvodina started in autumn 1944, not long after the Red Army and National Liberation Army took Banat and Bačka. This was done under the pretext of danger from German paratroopers and compulsory labor for *Volksdeutscher*, while the true reason was that the new regime thought German national minority undesirable in the renewed Yugoslavia.

The process was carried out in several stages, although on the basis of available sources it is not possible to conclude what triggered each individual wave of arrests.

By mid-1945 almost all Yugoslav *Volksdeutscher* who remained in the country were detained in prison camps where they stayed until spring 1948.